

історичної справедливості»: «На догоду державним ідеологіям перед історичною наукою ставлять три основні завдання. Перше – пошук найдавнішого коріння нації (краще в кордонах нинішньої держави, однак можна й за її межами). Друге – опис «золотого століття» на території країни, по можливості із прив'язкою до великих імперій, які якщо не своєю появою, то процвітанням були зобов'язані пращуром сучасних таджиків (узбеків, киргизів, казахів та Туркменів). Нарешті, третя тема охоплює період становлення сучасної державності»⁷.

¹ Поздняков Э. Геополитика. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – С. 33.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 108.

³ Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2003. – С. 84.

⁴ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів: Лілея-НВ, 2000. – С. 92.

⁵ Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євроазійство чи євроінтеграція // Людина і політика. – 2004. – №1. – С. 17.

⁶ Коментарі. – 16 квітня 2010 р. – С. 12.

⁷ Коментарі. – 16 квітня 2010 р. – С. 16.

УДК: 323.12

© Микола Лазарович
(м. Тернопіль)

НАУКОВЕ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМІВ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РОКІВ

Проаналізовано стан наукового розроблення проблеми єврейських погромів періоду Українських визвольних змагань 1917-1921 років.

Ключові слова: єврейська меншина, антисемітизм, погроми, жертви, покарання.

Mykola Lazarovych. Scientific development problems of Jewish pogroms Ukrainian liberation movement period 1917-1921. The state of scientific development problems of Jewish pogroms Ukrainian liberation struggle period 1917-1921.

Keywords: the Jewish minority, antisemitism, pogroms, victims, punishment.

Николай Лазарович. Научная разработки проблемы еврейских погромов периода украинского освободительного движения 1917-1921 годов. Проанализировано состояние научной разработки проблемы еврейских погромов периода Украинской освободительной борьбы 1917-1921 годов.

Ключевые слова: еврейское меньшинство, антисемитизм, погромы, жертвы, наказания.

Постановка наукової проблеми та її значення. Головним, фундаментальним правом кожної людини є невід'ємне право на життя. Його наявність зумовлена самим існуванням індивіда, тому воно – найприродніше. Однак у контексті періоду, що розглядається в роботі, це право часто порушували, а цінність людського життя нівелювали. Таке становище стало можливим під час Першої світової війни та Визвольних змагань 1917-1921 рр., які на території України характеризувалися особливими драматизмом та жорстокістю. Найбільше потерпали незахищені верстви населення, серед яких і значна частина національних меншин. Найганебнішою сторінкою означеного періоду стали єврейські погроми, які здійснювали представники різних влад і політичних сил, що діяли в Україні.

Проблема єврейських погромів, спричинених сукупністю історичних стереотипів, соціально-економічних суперечностей та антагонізмів, є надзвичайно складною для вивчення. Наявні дослі-

дження означеного явища мають широкий діапазон: від повного заперечення участі українців у погромному русі до намагання цілковито перекласти провини за антиєврейські ексцеси на учасників українського національно-визвольного табору. Правда ж полягає в тому, що до єврейських погромів вдавалися представники всіх влад і політичних сил, які діяли в Україні впродовж 1917-1921 рр. Відповідно означені події необхідно розглядати у контексті непростих об'єктивних обставин, що склалися в одному з найбільш критичних періодів української історії.

Серед досліджень, в яких відносно комплексно та об'єктивно проаналізовано антиєврейський погромний рух, варто назвати праці Т. Гунчака, С. Гусева-Оренбурзького, В. Іваниса, В. Сергійчука, І. Чериковера, О. Шульгина та ін.¹ Автори більшості з них свої твердження ілюстрували значною кількістю раніш невідомих архівних документів, які дають змогу з'ясувати причини, наслідки та імена винуватців трагічних подій означеного хронотопу.

У ряді праць висвітлено окремі аспекти антисемітського руху: погроми в Російській імперії², злочини, вчинені деморалізованими солдатами російської армії в 1917 р.³, повстанськими загонами⁴, частинами Армії УНР⁵, Добровольчої армії⁶, польського війська⁷, Червоної армії⁸ тощо.

Дані про причини і передумови єврейських погромів відображено в працях О. Брика, О. Будницького, Т. Гунчака, І. Мазепи, В. Сергійчука, Д. Франкеля, П. Христока, І. Чериковера, О. Шульгина, Я. Грицака та ін.⁹ Більшість із дослідників погоджувалася, що головною причиною погромного руху була анархія, спричинена агресією російських більшовиків.

Наслідки погромів були страхітливими, однак підсумкові, систематизовані дані кількості актів насильства проти єврейського населення та їхніх жертв історики поки не спроможні назвати. Йдеться лише про приблизні цифри, які різняться між собою дуже істотно. Загальний аналіз окресленої

проблеми відображено в працях О. Будніцького, В. і Л. Гриневичів, С. Гусева-Оренбурзького, П. Джонсона, Г. Костирченка, С. Кульчицького, З. Островського, В. Савченка, В. Солдатенка, Д. Тарасюка, В. Енгеля та ін.¹⁰

Істотну проблему для встановлення справжніх наслідків погромного руху становлять гіпертрофікація його розмірів¹¹ та численні провокації і фальсифікації дійсного стану речей, вчинені на території України прихильниками більшовицького і білогвардійського режимів для того, щоб, з одного боку, дискредитувати українську владу перед західними країнами, які сприймали антисемітську тему надзвичайно чутливо, а з іншого – перекинути власну вину на супротивника. Інформація про такі факти міститься у працях О. Брика, С. Гольдельмана, Е. Райса, В. Сергійчука, І. Чериковера, О. Шульгина¹² та ін.

Особливих успіхів у дискредитації українського руху та його очільників досягнули російські більшовики, котрі, завоювавши Україну, отримали практично безмежні можливості для підміни понять. Серед перших тем, підданих фальсифікації, значну увагу було приділено українсько-єврейським відносинам періоду революції 1917-1921 рр. Чого варте лише більшовицьке «редагування» книжки С. Гусева-Оренбурзького «Багряна книга. Погроми 1919-1920 рр. в Україні». У передмові до неї Р. Бронская зазначала, що на її прикладі «...можна написати цілу дисертацію про роботу більшовицької цензури над текстом друкованого твору. Там, де справа стосується участі в погромах радянських військ, вилучені шматки і навіть цілі глави. Так, наприклад, майже цілком вилучена трагічна глава про погромну діяльність більшовиків у Росаві. І, якщо в «Багряній книзі» автор неодноразово наголошував, що на кривавому погромному плацдармі одночасно діяли чотири різні групи, одна з яких – «радянські загони», то в цій редакції [виданій більшовиками у петроградській друкарні «Пропагандист». – Авт.] ви прочитаєте про «три групи»: радянські загони навіть не згадувалися»¹³. У такому ж ключі подано події в книзі З. Островського «Єврейські погроми. 1918-1921»¹⁴. Дійшло до того, що, описавши Глухівський погром, здійснений у березні 1918 р. більшовиками¹⁵, і навівши конкретні приклади звірств¹⁶, згаданий автор і словом не обмовився, що вони були справою рук червоноармійців.

Більш цинічними були спроби радянської влади цілковито перекласти відповідальність за єврейські погроми на керівництво УНР: наприклад, у написаній під її диктовку брошурі П. Красного «Трагедія українського єврейства...»¹⁷. Міфологема про український національний рух як про антисемітський була панівною в радянській історичній науці¹⁸. Подібних уявлень дотримуються й деякі сучасні автори¹⁹, котрі ототожнюють ті події, що відбувалися на території України, з державною політикою українського уряду. Характерним прикладом може бути книга професора Єврейського університету в Сру-

салимі Ш. Авінері, в якій автор заявив, що «...зі всіх національних рухів Східної Європи саме український націоналізм виділявся особливою ненавистю до всього інородного загалом і до євреїв зокрема...»²⁰.

У цьому переліку також перебуває наймасштабніша антиукраїнська провокація, підготовлена більшовицькими спецслужбами, – вбивство С. Петлюри та зумовлений ним судовий процес. Ці події висвітлено в працях²¹ українських і закордонних авторів.

Боротьбу української влади проти єврейських погромів та антисемітської пропаганди відображає значна кількість документальних матеріалів, зокрема законів, постанов, розпоряджень, наказів, звернень, інших офіційних документів революційної доби, ухвалених державними структурами різного рівня. Цій проблемі також присвячено ряд спеціальних досліджень²², окремі її аспекти²³ розглянуто в загальних працях окресленої теми.

Підсумовуючи короткий огляд джерельної бази проблеми, варто вказати на зростання інтересу науковців до вивчення проблеми єврейських погромів доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Вона представлена значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито низку аспектів цієї складної проблеми²⁴.

¹ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 48 с.; Гусев-Оренбургский С.И. Багровая книга. Погромы 1919-1920 гг. на Украине / С. Гусев-Оренбургский. – Нью-Йорк : Ладога, 1983. – 252 с.; Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1879-1926 / В. Іванис. – Торонто : Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. воєнків», 1952. – С. 134-214; Сергійчук В. Погроми в Україні. 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / В. Сергійчук ; вступ. ст. В. Михальчука. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 543 с.; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / В. Сергійчук. – [вид. 2-ге, допов.]. – К. : ПП Сергійчук М., 2006. – 152 с.; Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів / В. Сергійчук ; Ін-т дослідж. модерної історії України ; Фондація ім. С. Петлюри. – К. : Козаки, 1996. – 122 с.; Украина. Евреи Украины 1914-1920 гг. [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/15410>; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер ; вступ. ст. С. Дубнова. – Берлин : Ostjüdisches historisches archiv, 1923. – 335 с.; Шульгин О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин ; пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулвої-Войтовецької ; за ред. Н. Пазуняк. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 104 с.; Hunczak T. Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal / T. Hunczak. – Toronto-

Munich : Ukrainian Historical Ass'n, 1985. – 61 p.; Shoulguin A. The Problems of the Ukraine: Ethnic Question, National Culture, Economic Life, Will of the People / A. Shoulguin. – London : Ukrainian Press Bureau, 1919. – 34 p.; The Jewish pogroms in Ukraine / I. Bachynskyi, A. Margolin, M. Wishnitzer, I. Zangwill. – Washington, 1919. – 24 p. – Friends of Ukraine (U.S.).

² Гаухман М. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905-1914 рр.) / М. Гаухман // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 164-175; Д.П. Погромы в России / Д.П. // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона : в 16 т. Т. 12. – Санкт-Петербург : Изд-во Ф. Брокгауз и И. Ефрон, 1912. – С. 611-622; Кон Н. Благословение на геноцид / Н. Кон // Карта. – Б.д. – № 28-29. – С. 89-95; Миндлин А. Плеве и евреи [Електронний ресурс] / А. Миндлин // Параллели. – 2002. – №1. – Режим доступу : <http://amindlin.narod.ru/>; Р. Жиди / Р.М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. Т. 2 / голов. ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – [Репринт. відтворення вид. 1955-1984 рр.]. – Львів : НТШ, 1993 – С. 670-680; Хитерер В. Еврейские погромы и самооборона в Российской империи [Електронний ресурс] / В. Хитерер // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : матеріали X Міжнар. наук. конф. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf20-02.htm>; Хитерер В. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 г. [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>; Шульгин В. «Что нам в них не нравится...»; Об антисемитизме в России / В. Шульгин. – Москва : Рус. кн., 1994. – 448 с.

³ Гриневиц В. Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.) / В. Гриневиц, Л. Гриневиц. – К., 2001. – 150 с.; Полетика Н. Воспоминания [Електронний ресурс] / Н. Полетика. – Режим доступу : <http://lib.ru/me/muarg/poletika/wospominaiya.txt>; Хитерер В. Погромы, вчинені частинами російської армії в Галичині [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm.

⁴ Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / В. Савченко. – Харьков : Фолио, 2000. – 368 с.

⁵ Кедровський В. Хто спричинив Проскурівський погром / В. Кедровський // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. Зб. 11. – Торонто, 1966. – С. 199-203; Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми / Ю. Кульчицький // Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. – Мюнхен–Париж : Укр. вільний ун-т, 1980. – С. 137-159.

⁶ Будницький О.В чужом пиру похмелье (Євреї и русская революция) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/ve13a2r.htm>; Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917-1921 гг.) / А. Гольденвейзер // Архив Русской революции. – Т. 6. – Берлин (Германия), 1991. – С. 161-303; Козерод О. Білий рух і євреї [Електронний ресурс] / О. Козерод. – Режим доступу : http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm; Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине (К истории антисемитизма на Украине в 1919-1920 гг.) / И. Шехтман ; вступ. ст. И. Чериковера. – Берлин : Восточно-еврейский ист. архив, 1932. – 386+[4] с.; Штиф Н. Погромы на Украине (Период Добровольческой армии) / Н. Штиф. – Берлин : Изд-во Восток, 1922. – 96 с.

⁷ Коган С. Евреи в Западно-Украинской Народной Республике / С. Коган // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 194; Погребинська І. Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство / І. Погребинська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 2000. – Вип. 10. – С. 167-179; Радевич-Винницький Я. До історії українсько-єврейських відносин (згадки про єврейську долю у «Кривавій Книзі» екзильного уряду ЗУНР) [Електронний ресурс] / Я. Радевич-Винницький // Єврейська історія і культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 8–9 груд. 1994 р.). – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/eu94a45r.htm>.

⁸ Каган В. Свидетельства созерцателя [Електронний ресурс] / В. Каган // Континент. – 1983. – №36. – С. 370-375. – Режим доступу : <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html>; Кац А. Евреи. Христианство. Россия [Електронний ресурс] / А. Кац. – Режим доступу : http://ok.zhitinsky.spb.ru/library/katz/trakta_c.htm; Присяжный Н.С. Первая Конная армия на польском фронте в 1920 году / Н.С. Присяжный. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. – 64 с.

⁹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини / О. Брик. – Вінніпег (Канада) : Накладом автора, 1961. – С. 107, 163-164, 167, 198; Будницький О. Крушение империи и раскол российского еврейства (1917-1920) [Електронний ресурс] / О. Будницький // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині XX століття : матеріали XI Міжнар. наук. конф., 26-28 серп. 2003 р. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/04.htm>; Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) : у 3 ч. Ч. III / В. Винниченко. – [Репринт. відтворення вид. 1920 р.]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – С. 187, 363-366; Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї... – С. 13-15; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга...; Копиленко О. Держава і право України. 1917-1920 : навч.

посіб. / О. Копиленко, М. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – С. 162; Кульчицький Ю. Симон Петлора і погроми... – С. 151; Лозовий В. Національна політика Директорії УНР / В. Лозовий // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 1 / НАН України ; Ін-т іст. України. – К., 1997. – С. 109-110; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа ; авт. передм. та комент. В. Яблонський. – К. : Темпора, 2003. – С. 96-99, 100-101; Полетика Н. Воспоминания...; Попович М. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К. : Арт-тек, 1998. – С. 569; Рафес М.Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда») / М.Г. Рафес. – Москва : Гос. изд-во, 1920. – С. 164; Сергійчук В. Симон Петлора і єврейство... – С. 41, 43, 47-49; Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; вст. ст. С.В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – С. 314, 318; Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини / П. Тима, І. Хруслінська. – К. : Дух і літера, 2011. – С. 78; Украина. Евреи Украины 1914-1920 гг. ...; Франкель Дж. Российская империя и Советский Союз / Дж. Франкель // Барнави Э. Евреи и XX век : аналит. словарь / Э. Барнави, С. Фридендер ; пер. с фр. Т.А. Баскаковой и др. ; под общ. ред. Т.А. Баскаковой. – Москва : Текст ; Лехаим, 2004. – С. 514-515; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. : у 4 т. Т. IV / П. Христюк. – [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – С. 105-107, 114, 164; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 25-27, 110, 115; Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 25, 42-45, 47-49, 66; Ярослав Грицак: «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму дає нам ключ до розуміння української специфіки» / Я. Грицак, І. Хруслінська // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 32–33.

¹⁰ Будницький О. Российские евреи между красными и белыми (1917-1920) / О.В. Будницький. – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 7; Гриневич Л. Євреї в Україні / Л. Гриневич, В.А. Гриневич // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 3 : Е – Й / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 80; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга... – С. 14; Джонсон П. Популярная история евреев / П. Джонсон ; пер. с англ. И.Л. Зотова. – Москва : Вече, 2000. – С. 513; Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. Костырченко. – Москва : Междунар. отношения, 2003. – С. 56-57; Кульчицький С. Антисемітизм в Україні / С. Кульчицький // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1 : А – В / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т іст. України. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 96; Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ю. Ларин. – Москва – Ленинград : Гос. изд-во, 1929. – С. 55; Островский З.С. Еврейские погромы 1918-

1921 / З. Островский. – Москва : Школа и Кн., 1926. – С. 74; Савченко В. Симон Петлора / В. Савченко ; худож.-оформ. Л. Киркач-Осипова. – Харьков : Фолио, 2006. – С. 407; Солдатенко В. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій / В. Солдатенко // Гілея. – 2007. – Вип. 10. – С. 6; Тарасюк Д. Без вини виноватые (Еврейские погромы в годы Гражданской войны в России) / Д. Тарасюк // Карта. – Б. д. – № 28-29. – С. 88; Энгель В.В. Курс лекций по истории евреев в России [Электронный ресурс] / В.В. Энгель. – Режим доступа: <http://jhistory.nfurfman.com/russ/russ001-13.htm>.

¹¹ Той факт, що розміри погромного руху іноді перебільшувалися, відзначали О. Брик, В. Винниченко, В. Сергійчук, І. Чериковер [Див.: Сергійчук В. Симон Петлора і єврейство... – С. 58; Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 167-168, 170, 172, 178, 183, 185-186; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. : В. Верстюк (керівн.) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 33; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 53, 84].

¹² Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини... – С. 167, 176; Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920 / С.І. Гольдельман. – Мюнхен – Париж – Єрусалим : Дніпрова хвиля, 1967. – С. 126; Райс Е. Несправедливі обвинувачення / Е. Райс // Симон Петлора : зб. студійно-наук. конф. в Парижі... – С. 108; Сергійчук В. Симон Петлора і єврейство... – С. 77-78, 80-81; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 112, 150-151; Шульгин О. Україна і червоний жах... – С. 48.

¹³ Гусев-Оренбургский С. Багровая книга... – С. VII.

¹⁴ Островский З. Еврейские погромы... – 135 с.

¹⁵ Жажіття Глухівського погрому в своїй праці описав І. Чериковер [Див.: Чериковер И. Антисемітизм и погромы на Украине... – С. 145-147].

¹⁶ Островский З. Еврейские погромы... – С. 36.

¹⁷ Красный П. Трагедия украинского еврейства. К процессу Шварцбарда / П. Красный. – Харьков : Гос. изд-во Украины, 1928. – 71 с.

¹⁸ Див., напр-д: Хміль І. Петлора і петлюрівщина / І. Хміль // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 107–119.

¹⁹ Див.: Финкельштейн Ю. Загадка Симона Петлюры или парадокс антисемитизма / Ю. Финкельштейн // Новое русское слово. – 1995. – 1 декаб.; Сергійчук В. Симон Петлора і єврейство... – С. 3-97; Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнародної політики УНР / С. Кот // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999. – Вип. 8. – С. 121.

²⁰ Цитовано за: Заремба О. Єврейська культура періоду національно-визвольних змагань в Україні (1917-1920) / О. Заремба // Наукові записки Інсти-

туту політичних і етнопонаціональних досліджень. – 2000. – Вип. 10. – С. 115.

²¹ Веденеев Д. Вбити й зганьбити. Загибель Симона Петлюри. Обставини та загадки [Електронний ресурс] / Д. Веденеев. – Режим доступу : ourclio.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – С. 491-534; Михальчук В. Вбивство С. Петлюри / В. Михальчук // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 111-125; Рябчук М. Спокута метафізичних провін / М. Рябчук // Ковальчик А. Пан Петлюра? – Б. м. : Акта – 2011. – С. 7; Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри / Д. Табачник // Український історичний журнал. – 1992. – № 7/8. – С. 112-123; № 9. – С. 122-128; Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убиства С. Петлюри. – Прага – К. : Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928. – 86 с.; Яковлів А. Паризька Трагедія 25 травня 1926 р. (до процесу Шварцбарта) / А. Яковлів. – Париж : Вид. Комітету оборони пам'яті С. Петлюри та Комітету будови УАПЦ храму св. Симона в Парижі, 1958. – 39 с. та ін.

²² Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї...; Скецький С. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917-1920) / С. Скецький // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1995. – С. 165-217; Прохода В. Вождь та військо / В. Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 109-148; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство...; Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва / М. Стахів // Правничий Вісник. – 1970-1971. – Кн. 3. – С. 30-43; Фельдман А. Угода Жаботинський–Славинський. Сторінка з історії українсько-єврейських взаємин / А. Фельдман // Сучасність. – 1976. – Ч. 10 (190). – С. 111-116; Финкельштейн Ю. Загадка Симона Петлюри или парадокс антисемитизма...; Харченко В. Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції / В. Харченко // Симон Петлюра та українська національна революція... – С. 218-256; Шульгин О. Україна і червоний жах...

²³ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України... – С. 165-166, 190-191; Кандель Ф. Книга времен и событий. Т. 3 : История евреев Советского Союза (1917-1939) [Електронний ресурс] / Ф. Кандель ; науч. ред. М. Кипнис. – Иерусалим – Москва : Гешарим ; Мосты культуры, 2002. – 485 с. : ил. – Режим доступу : <http://felixkandel.org/index.php/books/421.html>; Кобута С. Західно-Українська Народна Республіка: нетиповий приклад українського державотворення під час Української революції 1917-1921 рр. / С. Кобута // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 56-57; Кот С.

Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР... – С. 123-125; Лозовий В. Національна політика Директорії УНР... – С. 110-111; Мазепа І. Творена держава. (Боротьба 1919 року) / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри... – С. 74; Марголін А. Україна и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин : Изд-во С. Эфронъ, 1922. – С. 126, 127, 131-132, 150, 189-191, 264, 272-273, 276-277, 285-290, 296-299, 312-313, 389-393; Рафес М. Два года революции на Украине... – С. 133, 149-150; Солдатенко В. Єврейські погроми в УНР...; Тинченко Я. Вбивця Петлюри / Я. Тинченко // Політика і культура. – 2001. – № 29. – С. 42-43; Феденко П. Повстання Нації / П. Феденко // Збірник пам'яті Симона Петлюри... – С. 93; Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине... – С. 56, 83, 85, 122, 135-136, 146, 163, 176, 180, 187, 189-190.